

I DISKUSSION MED ARKIVET: KAMPEN FOR VÆRDIGHED I HANNA DAHLS *KRAFT* (2021)

Henrik Torjusen

Sammendrag

Hanna Dahls roman Kraft (2021) fortæller historien om Olav, som er tidligere medlem af NS og frivillig på Østfronten under 2. verdenskrig. Dahls roman er en af de første førstpersonsfortællinger i norsk litteratur om en overgriber, selvom romanen ikke beskriver de faktiske overgreb. I stedet undersøger romanen Olavs tab af værdighed som følge af hans dom for forræderi efter krigen. Tabet af værdighed er et centralt omdrejningspunkt, som kommer til at dominere Olavs idé om identitet og personlige relationer. I denne forstand forsøger Dahls repræsentation af Olav at undersøge, hvordan 2. verdenskrigs lange eftervirkninger i Norge ikke kun har påvirket ofrenes liv, men også overgribernes liv. Gennem at undersøge, hvordan romanen diskuterer arkivets funktioner, spørgsmål om værdighed og narrativ empati, ser denne artikel nærmere på romanens portræt af en overgriber, der forsøger at finde en måde, hvorpå han kan fortælle sin historie og genvinde sin værdighed i kamp med det omgivende samfund.

Nøkkelord

Memory studies, 2. verdenskrig i norsk litteratur, værdighed, arkiv, fremstilling af overgribere.

Abstract

Hanna Dahl's novel Kraft (2021) tells the story of Olav, who is a former member of NS and volunteer on the Eastern Front during World War II. Dahl's novel is one of the first first-person narratives by a WWII perpetrator in Norwegian literature, even if the novel does not confront the actual perpetration. Instead, the novel examines Olav's loss of dignity in the wake of his conviction of treason after the war. The loss of dignity is a central fixture that has come to dominate Olav's notion of identity and personal relations. In this sense, Dahl's representation of Olav aims to examine how the long afterlife of World War II in Norway has not only influenced the lives of the victims, but also the lives of the perpetrators. Through examining how the novel discusses the function of the archive, issues of dignity, and narrative empathy, this article aims to look closer at the novel's portrait of a perpetrator searching for a way to tell his story and regain dignity, while struggle with the surrounding society.

Keywords

Memory studies, World War II in Norwegian literature, dignity, archive, representation of perpetrators.

Indledning

Mod slutningen af Hanna Dahls debutroman *Kraft* (2021) nærmer bogens førstepersonsfortæller, Olav, som er tidligere NS-medlem og frivillig på Østfronten under 2. verdenskrig, sig endelig den problemstilling, som hele bogen stiltiende har kredset om, nemlig spørgsmålet om værdighed, og særligt tabet af værdighed efter krigen. Som Olav udtrykker det: «De verdige kjenner ikke verdighetens egentlige verdi. Det er det bare de ydmykede og mislykkede som gjør, de som ikke lenger har tilgang til verdighet» (145). Selv her, 50 år efter at han blev dømt for landssvig, føler Olav sig stadig som en af de uværdige og ydmygede.

Startpunktet for Dahls roman er på denne måde 2. verdenskrigs lange efterliv i Norge – ikke kun for ofrene for nazisternes overgreb under krigen, men også blandt overgriberne og deres familier (Langås 2022, Torjusen 2021). Særligt i løbet af de seneste ti år er norsk litteratur også begyndt at beskæftige sig med dem, som støttede den tyske okkupationsmagt, efter at have været et sjældent tema siden de første år efter krigen. Historien om Olav er imidlertid interessant i en norsk – og skandinavisk – kontekst, idet det er en af de første førstepersonskildringer fra overgriberens side. Romanen skildrer ikke selve overgrebene, men den lader Olav komme til orde og fortælle sin historie. Dette placerer også romanen i en større international debat om overgriberens perspektiv, som ofte bliver anset som suspekt og til tider ligefrem beskyldt for at erstatte ofrenes perspektiv (Adams 2013, McGlothlin 2020). Som Joanna Pettitt har fremhævet, så bliver læseren i denne type litteratur trukket ind i teksten som en potentiel medovergriber og medsammensvoren (Pettitt, 2017, 10). Men som McGlothlin fremhæver, så afhænger en læsning som Pettitts af en simplificeret sammenhæng mellem fortæller og identifikation; i virkeligheden er der tale om et langt mere komplekst forhold, hvor relationen mellem forfatter, fortæller og læser spiller en afgørende rolle.

I *Kraft* er overgrebene en baggrund for romanen, men et essentielt forhold er, at selvom Olav deltog i overgreb på Østfronten, beskriver Dahls roman ikke overgrebene eller forholder sig direkte til dem. De eksisterer i udkanten af romanen, som en slags ramme, et potentiale, om man vil, der indrammer hans karakter. I stedet er det eftervirkningerne af at være på den tabende side – og dermed også miste sin ret til at tale – der er i fokus, og særligt begrebet værdighed og hvordan det kommer til udtryk i mødet med det omgivende samfunds fordømmelse og vurdering af Olavs handlinger. Efter krigen blev Olav straffet for sin deltagelse på tysk side i retsopgøret. Han blev fængslet og mistede sin stemmeret; og i hans genfortælling blev han aldrig igen en accepteret og anerkendt del af det norske samfund. Han endte med at være dømt til at være uværdig for altid.

På grund af denne oplevelse er Olav i konflikt med den norske version af historien om 2. verdenskrig, som er blevet beskrevet som en kamp mellem de gode nordmænd og de onde nazister og deres hjælpere (Eriksen, 1995) – og som Ola Stein Stugu har kaldt «den patriotiske grundfortælling» (2021, 24). Det er en historie, som til trods for historikeres kritik af den lever videre i offentligheden – og som samtidig spiller en central rolle i den anden version af historien, som lever videre blandt tidligere medlemmer af NS

og deres efterkommere. Her var det deres kamp, der var retfærdig, og Landssvikoppgjøret efter krigen var uretfærdigt (Larsen, 1995, 197).

Disse to modstridende historier er centrale i Dahls roman, hvor brudpunkterne mellem de to historier er helt afgørende for fortællingen. Jeg vil derfor se på, hvordan Dahl fremstiller Olavs erindring som en moderindring til den traditionelle norske historie om 2. verdenskrig. Olav anser sin historie som en berigtigelse eller modsigelse af den officielle fortælling om krigen og om hans eget liv, og for Olav findes denne historie særligt i Landssvikerarkivet, hvor arkiveringen af dokumenterne knyttet til hans dom har reduceret hans eksistens til en forbryder, der aldrig bliver forstået.

Denne berigtigelse bliver iscenesat gennem fire fortælleniveauer, der afløser hinanden i teksten. For det første som en lineær historie fra Olav og fem andre nordmænd går ombord i en tysk ubåd, til de melder sig frivilligt til de norske myndigheder i Finnmark efter den tyske kapitulation i maj 1945. For det andet som en række tilbageblik til andre perioder før og under krigen, for eksempel fra Olavs ungdom og tiden som hemmelig agent i Trondheim – men ikke til tiden som aktiv soldat, der kun bliver berørt i korte samtaler med de fem andre. For det tredje som korte beskrivelser af tiden efter krigen, for eksempel af tiden som straffefange efter krigen eller livet som far. Endelig er der et fjerde niveau, som er Olavs refleksioner over krigen, der veksler mellem at være etiske, filosofiske og personlige.

De vigtigste diegetiske niveauer er det første og det sidste, som gensidigt belyser hinanden igennem fortællingen. Der er stor sproglig forskel på niveauerne. Fortællingen om missionen til Finnmark er traditionel realisme, der udelukkende fokuserer på fortælleplanet, mens de tre andre niveauer fungerer som kommentarer til og fortolkninger af hovedfortællingen. Min analyse vil derfor se på, hvordan de forskellige niveauer og fortælleformer belyser hinanden og indgår i Olavs selvfremsættelse og tanker om skyld og retfærdighed.

Et vigtigt element, som jeg vil analysere nærmere, er Dahls etablering af konflikten mellem flere versioner af krigen gennem Olavs kritik af arkivet og opretholdelsen af den forkerte version af krigshistorien. Denne fortælling udmunder i et spørgsmål om værdighed, der kondenserer romanens undersøgelse af overgriberens liv i skyggen af krigen. For at se på idéen om værdighed vil jeg benytte Suzy Killmisters (2020) udvikling af begrebet om værdighed. For Killmister består værdighed af tre separate komponenter: personlig værdighed, som er bundet til personlige normer og værdier; social værdighed, der forbinder individet med samfundets normer; og statusværdighed, som er forbundet med individets status, for eksempel som overlevende. Alle tre former er vigtige komponenter i Olavs selvfremsættelse og i hans anklage mod det norske samfund for at være blevet berøvet sin værdighed. Endelig vil jeg, for at nærme mig Dahls iscenesættelse af spørgsmålet om pålidelighed og identifikation, se romanen i lyset af Erin McGlothlins (2021) teori om, hvordan empati dannes hos læseren i mødet med førstepersonsfortællinger af overgribere.

3. generation og skyld

Da Dahls roman udkom, blev den blandt andet rost for at give stemme til en landsforræder (Røsvik, 2021) og fremvise det tvetydige i Olavs erindring gennem at «dyrke usikkerheten» (Dagens Næringsliv). Det er en af de første norske romaner, som så konsekvent giver ordet til en dømt. Flere romaner udgivet kort efter krigen besøgte det samme landskab, som Aksel Sandemoses *Tjærehandleren* (1945), Sigurd Hoels *Møte ved Milepælen* (1947), Kåre Holts *Det store veiskillet* (1949) – og senere Johan Borgens *Lillelord*-trilogi (1955-1957), Fridtjof Landes *Ukjent nazist* (1965) og ikke mindst Hans Herbjørnsruds noveller, for eksempel i samlingen *Vitner* (1979), hvor krigen repræsenterer «et radikalt brudd, ja, noe uopprettelig» (Mollerin, 2011, 9). Men hvor disse bøger alle har tredjepersonsfortællere, som formidler problemer og på den måde etablerer et etisk centrum, der eksisterer uden for de ubehagelige handlinger, giver Dahl ordet direkte til overgriberen.

Dahls roman minder på den måde mere om tyske og engelske førstepersonsromaner, som Edgar Hilsenraths *Der Nazi & der Friseur* (1971/1977), Martin Amis' to romaner *Time's Arrow* (1991) og *The Zone of Interest* (2014) og ikke mindst Jonathan Littells *Les Bienveillantes* (2006). Men hvor alle disse fokuserer på at vise selve overgrebene, og hvad disse voldsomme oplevelser gør med fortællerne, så er *Kraft* mindre interesseret i at tale om Holocaust og den store historie om 2. verdenskrig end i at skrive fortællingen ind i en norsk virkelighed, der nok anerkender placeringen i en større kontekst, men som også fastholder en afstand: Ganske vist deltog de seks aktivt i krigen, men de var ikke direkte involveret i angrebet på jøder – så vidt vi ved.

Den sidste type litteratur, som dermed kommer i spil, er bøgerne skrevet af NS-medlemmerne selv efter krigen. Disse bøger er præget af bitterhed og ulykkelige menneskeskæbner (Larsen, 1995, 215), og de havde som hovedmål at kritisere retsopgøret. Som Stein Ugelvik Larsen skriver i en artikel, så var målet for disse forfattere at få oprejsning og rimelig retfærdighed (215). *Kraft* låner på denne måde en del tankegods fra disse bøger, men Dahl vælger at minimere fokuset på selve retsopgøret og i stedet indkredse tvivl og refleksion gennem fortællingen om Olavs sidste mission. Romanen tager på denne måde afsæt i denne version, men gør den mere personlig og mindre rettet mod en offentlig diskussion.

Anmeldelserne af *Kraft* var næsten unisont positive, i modsætning til for eksempel receptionen af NRK-tv-serien *Frontkjempere* (2021), der netop fik kritik for sin fremstilling af dem, som kæmpede på tysk side under krigen. Det er særligt det manglende fokus på frontkæmpernes ideologi, som er blevet kritiseret, og som ifølge kritikerne fører til et skønmaleri af frontkæmpernes indsats under krigen (Borgersrud et al., 2021). I modsætning til denne kritik, fremhæver anmeldelserne af Dahls roman, at hun holder fast i tvivlen og det ubehagelige i fremstillingen af Olavs tvetydige erindring, hvor det ideologiske tankegods og skyldsbevidstheden hele tiden er til stede.

Det er kun Bernhard Ellefsen, som er kritisk til, at romanen giver ordet til en gerningsmand. I sin anmeldelse fremhæver Ellefsen den manglende benævnelse af ofrene i romanen som et stort problem: «Det romanen ikke rommer, er hvordan ofrene for nazistenes krigsføring og spionasje nok har vanskeligere for å leve med en slik ikke-

forklaring. Da blir det også vanskelig for leseren å leve med at denne mannen alene fører ordet i fortellingen om sitt eget svik» (43). For Ellefsen skaber Dahls repræsentation af Olav et offer, som erstatter de virkelige ofre. Det er som sådan ikke forkert, men det er nok nærmere sådan, at Dahl netop søger ind i denne tvetydighed i sin fremstilling af Olav. Forfatteren har selv fremhævet denne problematik i et interview i forbindelse med udgivelsen:

Mitt anliggende er ikke å gi et partsinnlegg i en debatt om frontkjempere eller nordmenn på tysk side, aller minst et forsvarsskrift. Skyldspørsmålet er ubestridelig. Jeg ønsker å utforske hvilke konsekvenser det å begå stor urett kan ha for et menneske. Hva gjør det med evnen til erindring og selvrefleksjon – og selvfølelse? Hvordan stå til ansvar for det man har gjort – og samtidig leve videre? (NTB, 2021)

Det handler for Dahl ikke om skyld, men om at leve med bevidstheden om, at man har begået en uret. Imidlertid ligger der er et potentielt problem i denne debat, som Dahl ikke tager med i denne opsummering, nemlig spørgsmålet om at have ret. For Olavs trang – og trangen blandt de portrætterede i *Frontkjemperne* – kommer også til at handle om at fortælle den rigtige historie, en historie hvori de ikke var skyldige. For hvis historien er en anden, må der også være en anden fortolkning af de handlinger, der førte til straffen. Dette fører igen til en følelse af at være uretfærdigt behandlet og misforstået – hvis det ikke ligefrem udelukker skyldsspørgsmålet. Tvetydigheden i portrættet handler på denne måde ikke kun om Olavs lidelse efter krigen, og om hvordan man lever med at have begået overgreb, men også om en ideologisk og faktuel fortolkning af selve krigshandlingerne, hvilket er det, som netop fører til tvivlen: Ikke kun om, hvorvidt jeg kan leve med mine overgreb, men også, var mine overgreb moralsk forsvarlige? Det er netop i spændet mellem disse to tilgange, at Dahls roman oscillerer mellem flere fortolkninger af skyld og forsoning, der ikke lader sig forene. For det at påtage sig skyld fører frem til potentiel forsoning med det omgivende samfund, mens det at afvise skyld fører til et håb om frikendelse og anerkendelse. Dermed er der en splittelse til stede i forhold til håbet om værdighed, som jeg kommer tilbage til senere.

Denne oscillering kan også knyttes til forfatterens familieforhold. I romanens efterskrift fremhæves det, at Hanna Dahl er blevet inspireret af virkelige hændelser, men at de enkelte karakterer er fiktive. I et interview med NTB fortæller Dahl dog, at fremstillingen af Olav er inspireret af hendes mormors bror. Han deltog i missionen i Finnmark og rejste til Tyskland på motorcykel, da han var 18 år, som romanens Olav gør. Dahl er på denne måde selv tredjegenérations efterkommer. Dermed er hun også selv en del af den familie, som Olav omtaler i romanen. I romanen er familien dog uvidende om Olavs fortid – og det er vigtigt for ham, at de er blevet fortalt en redigeret og censureret version af fortiden for ikke at skamme sig. Romanen går på denne måde imod Olavs hemmeligholdelse, og familieforholdet må derfor tages med som et vigtigt element i analysen af Dahls roman.

Romaner og essays skrevet af tredjegenérationsforfattere har været kendetegnet ved, at de i højere grad end 2. generation forsøger at universalisere krigserfaringen og dermed begrænse og minimere skyldsproblemet (Bjerregaard et al., 2011). Som

Bjerregaard et al. fremhæver, så handler det for tredje generation om efterlivet, ikke om handlingerne under krigen. I deres analyse af internationale tredjegerationsfortællinger, der gælder både for jødiske efterkommere og efterkommere af overgribere, har Aarons og Berger vist, at disse narrativer fungerer ved at etablere en traumatisk arv som et faktum, en kerne, der ikke lader sig ændre (Aarons & Berger, 2017). Det handler ikke om vrede mod bedsteforældregenerationen, men i stedet om en kamp for at rense sig selv og familien for den. Det bliver et mål at almenføre erfaringen, ikke binde den til en enkelt person. Gennem denne distancering gør de deres egen historie til et kollektivt spørgsmål. Som Dahl også fremhæver i et andet interview, så mener hun at «vi trenger – og bør tåle – å lytte til en slik stemme. Ikke bare for å få del i hovedpersonens utilstrekkelige og begrensede innsikt, men for å bli ansporet til å øke vår egen. Dessuten er den stemmen også menneskelig, og tilhører kanskje flere enn vi tror» (NTB, 2021). Romanen vil på denne måde etablere en forbindelse til en større kontekst, hvor den individuelle historie, vi møder i romanen, bliver en del af en større historisk og social helhed.

Fortælling og intertekstualitet

For at forstå, hvordan Dahl skaber denne forbindelse, må vi se på narrativets struktur og dets forbindelser til andre tekster, der bliver brugt som forbindelseslinjer til andre identiteter og fortællinger om krigen.

Romanen har som nævnt fire fortælleniveauer. Hovedparten bruges imidlertid på fortællingen om Olavs sidste tid under krigen. I romanen bliver Olav beskrevet som tidligere frontkæmper og hemmelig agent eller *agent provocateur*, men i stedet for at fortælle historier, som knytter sig til krigshandlinger, som vil vise ham som overgriber, vælger han at fortælle en moralsk tvetydig historie om sin sidste mission. Som leder af en seksmandsgruppe af «varulver» eller «sølvrever» bliver han sendt til Finnmark i krigens sidste dage for at holde øje med, om russerne igangsætter en invasion af Nord-Norge. Tyskerne har forladt området, og det er fjendtligt territorium, de seks bliver afleveret i med ubåd sidst på vinteren 1945.

De seks når at have en kort mission til Vadsø, hvor de bliver opdaget og må flygte over den snedækkede vidde på ski. De bor i en hule, hvor de gemmer sig en lang periode. Her småskændes de og spekulerer over meningen med deres udstationering. I den forstand fungerer Finnmark og det nordlige Norge som et sindbillede på Olavs indre tilstand under krigen: Landskabet er både skueplads for denne sidste mission, der endeligt skubber ham uden for det norske samfunds normer, samtidig med at det er hans hjemstavn. Hans valg om at støtte tyskerne ødelægger forholdet til familien, så det at vende tilbage også er en påmindelse om dette tab. At blive en varulv – et monster – er dermed et dobbelt tab, der spejles i Finnmarks hvide, tomme landskab.

Som nævnt er denne fortælling moralsk tvetydig. På den ene side består gruppen af varulve af seks tidligere frontkæmpere, som alle er mærket af deres tid ved fronten. De er alle på forskellig vis traumatiserede af krigen, og vi ser på denne måde lidende mennesker, der forsøger at gøre deres bedste under umulige forhold. Som Olav fremhæver i en diskussion med en af de andre soldater, der tvivler på deres mission, er

det også et moralsk spørgsmål: «I motsetning til de aller fleste her i landet gjør vi noe. Vi sitter ikke stille i båten og venter, vi kjemper!» (77).

Det er imidlertid påfaldende, at de seks ikke løsner et eneste skud under deres mission, og at den eneste voldshandling, vi hører om, bliver udført af tyske tropper og bliver viderefremmet i rygteform, hvor Olav fremhæver, at han ikke tror på historien. Vold og overgreb bliver kun behandlet i bogen på et overordnet, abstrakt og filosofisk niveau i forhold til Olavs selvbillede og identitetskonstruktion. På denne måde fremstiller Olav sig selv som et moralsk menneske, i lighed med de tyske soldater, han møder. På den anden side eksisterer Olavs mission udelukkende på grund af hans tidligere handlinger, som soldater og spion, der har givet ham anseelse hos tyskerne. Krigstraumerne er på denne måde en konstant påmindelse om deres problematiske handlinger, der ikke lader sig holde væk.

Den aktive krigstjeneste er ikke den eneste udeladelse fra teksten, som det er interessant at se på. Der er korte bemærkninger om familien, for eksempel at Olav oprindeligt kommer fra Finnmark, at hans forældre stadig bor der, og at hans far forsøgte at overtale ham til at lade være med at melde sig ind i NS. Ellers er familieforhold både før og efter krigen udeladt, selvom han selv nævner sine efterkommeres selvforståelse som en vigtig grund til, at han forsøger at forholde sig til materialet i Landssvikerarkivet; i hans øjne er der en stor uoverensstemmelse mellem arkivets beskrivelser af ham og den fortælling, som er fortalt i hans familie efter krigen.

Endelig er dommen og Olavs personlige liv efter krigen stort set udeladt. Det er kun selve anholdelsen, som er med, hvor de norske tropper bliver fremstillet som latterlige og moralsk underlegne. Dommen og livet efter bliver kun behandlet i abstrakt form, som skal antyde, hvor stor betydning krigen havde, men uden at det bliver vist på samme måde som krigshistorien. Som Olav fremhæver, så handler det om at fortælle en anden historie, der ikke skal undskylde eller indrømme, men i stedet finde en mening og måske en udvej: «Men å være plaget av fortiden og seg selv er ikke å ta ansvar» (87). Denne sætning står som afrunding af en abstrakt diskussion af Olavs overgreb, som han ikke klarer at beskrive direkte, «selv i brutaliteten synes jeg at jeg var middelmådig» (87), er det nærmeste han kommer – og det er ikke handlingerne i sig selv, men hans manglende mod: «[O]g det er dette banale og talentløse som får det til at vrenge seg i meg» (87). Dette er et af de mange eksempler på, at Olav etableres som en ekstremt tvetydig fortæller, der bevæger sig mellem flere positioner. I dette tilfælde fra traume, «den sterkeste pinen kommer i skarpe, kjølige glimt» (87), til skyldfølelse, videre til selvbeundring, «det [var] tross alt (...) noe imponerende ved vesenet mitt eller bedriftene» (87) og til slut en kompliceret afrunding, der placerer traumatet i modstilling til ansvar.

Olavs påkaldelse af at være traumatiseret virker imidlertid utroværdig. Henvisninger til hans tilstand kommer drypvis i kommentarer gennem fortællingen, men de fungerer i højere grad som en måde at placere Olav som fortæller inden for en bestemt diskurs, hvor hans vidnesbyrd får del i den etiske kapital, som traumatisering ofte er blevet tildelt (Bond & Craps, 2020). Dahl får på denne måde skabt en etisk problematisk karakter, der gerne vil være med i gruppen af ofre, som lider under sine minder.

Denne tilknytning sker blandt andet gennem romanens intertekstualitet, hvor Olav knytter sin egen historie til blandt andet Stefan Zweigs selvbiografi *Verden af i går*

(1942). Jødiske Zweigs biografi fortæller om forfatterens liv og skæbne under krigen frem til selvmordet i landflygtighed i Brasilien i 1942, og denne trange skæbne bruger Olav til at spejle sit eget liv, dels gennem et lidelsesfællesskab, men også gennem et personlighedsfællesskab. Da han sidder i hulen i Finnmark og venter «utelukkende til bords med amoralske, upålidelige og kompromitterende mennesker» (89), etablerer han en forbindelse til Zweig, som også «hadde en forkjærlighet for tvilsomme mennesker. Slik har det vært med meg også» (88). I stedet for moralsk fallit, kommer det i stedet til at vidne «om medmenneskelighet» (89).

Romanen indledes med et citat fra Zweigs bog, hvor to forskellige positioner modstilles. På den ene side «den åndelige forstening som hver seier er avhengig av hos en hel nasjon» (7) og på den anden side nederlaget, «som pløyer så smertelig dypt og fruktbart i menneskets sinn» (7). Set i sammenheng med romanens overordnede fremstilling, så er Olavs værdier, og dermed også brugen af citatet, direkte modsat af Zweigs intention. Det tyske – og dermed også NS's – nederlag skaber et potentiale for en dybere refleksion og autenticitet, hvorimod sejren lukker for eftertanken. Zweig fungerer gennem hele bogen som en samtalepartner, der er med til at legitimere Olavs tanker og synspunkter gennem lignende udsagn: «Selv Zweig hadde en liknende kampvilje i seg» (96). Olav bruger dermed Zweigs position og status som en forbindelse til positionen som offer, der samtidig kan tildele hans refleksjoner en større tyngde.

På lignende måde bliver modstandsmanden Petter Moens dagbog fra hans fængsling i Oslo i 1944 brugt i bogens slutning. I Olavs fremstilling var Moen «plaget av skyld, angst, tvil og anfektelse» (142). Videre var han «skamfull over sitt manglende heltemod» (142), hvilket blev en stor hjælp for Olav at læse under sin egen fængsling efter krigen. Gennem denne forbindelse placerer Olav sig som et offer, der gennem sin deltagelse i nederlaget og oplevelserne efter krigen har gennemlevet den samme type tab. Olav fremhæver, at han hverken sammenligner sig «med Moen eller Zweig, til det er jeg for ubetydelig og karakterløs» (142), men afvisningen handler om Olavs reaktioner på fængslingen, ikke de handlinger, han udførte under krigen. Og han afviser sammenligninger med for eksempel Speers erindringer, der ikke fremviser den samme lidelse og tvivl.

Dahl skaber på denne måde en position for Olav, der er udspændt mellem på den ene side en følelse af tab, knyttet til en offerposition på grund af nederlaget, manglende anerkendelse og dommen efter krigen, og på den anden side en problematisering af historieskrivningen, hvor det ifølge Olav handler for meget om fakta og for lidt om enkeltmenneskets kompleksitet og egen sandhed.

Arkivet og modfortælling

I Dahls konstruktion af Olav står dermed på den ene side en følelse af være dømt af sejrherrenes historieskrivning og på den anden side en problematisering af deres version. For Olav er denne historie institutionaliseret gennem arkivet, som derfor spiller en vigtig rolle i Olavs diskussion af hans skæbne efter krigen – og ikke mindst det omgivende samfunds fortolkning af hans handlinger.

Der er en stærk tradition for kritik af Landssvikoppgjøret, som Dahl trækker ind i Olavs refleksioner; den begyndte kort efter krigen, og den er fortsat helt op til i dag (Larsen, 1995; Maerz, 2007). I *Kraft* kommer arkivet og arkivalierne i konflikt med kompleksiteten i den personlige historie. For arkivets version af historien er funderet på et juridisk begreb om skyld, der skal fælde en endelig dom, i modsætning til tvivlen og det tilfældige, som præger det levede liv.

Helt fra begyndelsen af *Kraft* spiller arkivet en central rolle for Olavs fortælling. I bogens indledning sidder han ved sit skrivebord og prøver at starte nedskrivningen af sin historie om livet som nazist under 2. verdenskrig, men han har svært ved at komme i gang med sin historie:

Jeg sitter her med en stabel av papirer fremfor meg. Øverst ligger mappen min, lenger nede finner jeg bunker med notater fra det jeg har lest og det jeg har opplevd, papirene ligger begravet i all sin falmede livløshet. Jeg har satt meg for å gjenoppvekke minnene. Forsøke å løfte frem de riktige ordene, formidle opplevelsene. (13)

Det interessante ved denne liste er rækkefølgen. Øverst finder vi mappen, som er arkivmappen over Olavs liv fra Landsvikerarkivet, hvor han finder oplysninger og fakta om sit eget liv under krigen, inklusive tiltalen og dommen efter krigen. Det næste er notater fra Olavs læsning. Sidst i rækken er Olavs egne oplevelser, der er knyttet til papirenes «falmede livløshet», som han vil forsøge at vække til live. Rækkefølgen knytter sig også til det at nedskrive sit eget liv. Olav bliver dermed tvunget til at overskride sin egen følelse af ubetydelighed og sætte sig «i en betydelig persons sted» (14) for at kunne fortælle sin historie. Denne ubetydelighed er knyttet til hans overgreb under krigen, som desværre er «noe som skjer». For det er «de ubetydelige som opptar meg. Hvor ubetydelig alt ble, midt i det hele, også brutaliteten» (14).

Det er en voldsom påstand, som er med til at minimere betydning af overgreb og ideologisk overbevisning. At genindskrive betydning bliver i stedet et forsøg på at lade som om, at Olav er en anden, at hans handlinger betød noget. Skylden bliver i den forstand også virtuel, et skuespil, hvor der i virkeligheden ikke stikker noget under. I denne udvikling og fortolkning af erindringerne spiller arkivmaterialet en central rolle som samtalepartner, men også som modstander – for arkivmaterialet fastholder skyld og faktualitet. Det arkiverede materiale viser, at Olavs handlinger ikke var betydningsløse, og at hans ideologiske overbevisning faktisk var af afgørende betydning. Arkivmaterialet er således en konstant påmindelse om pinefulde handlinger, men det er også en påmindelse om den skam, som knyttede sig til ham efter krigen, og som mappen i sig selv er et bevis på.

Olavs møde med arkivet fremkalder således et skel mellem hans egen historieopfattelse og den historie, han kan genfinde i arkiverne og i faghistorien. For selv om alle data er korrekte, «alt sammen er godt opbevaret i Landsvikerarkivet, de er dyktige der» (12), så forsvinder det konkrete liv i mødet mellem informationer og historieskrivning: «Virkeligheten fortøner seg så irriterende selvsagt når den først er blitt virkelig, da hoverer vi ustanselig» (12). Her fortolker Olav også arkivmaterialet gennem

en affektiv tilgang, som er grundlæggende for hans syn. For ham udvælger arkivet og historieskrivning fakta og fortællinger i lyset af krigens gang, og dermed forsvinder, ifølge Olav, tvivlen, det retningsløse og det ufærdige i hans livshistorie. Arkivet holder på denne måde fast i hans dom og i at dømme ham som et dårligt menneske, hvor der ikke er plads til forståelse, forsoning eller en anden historieopfattelse.

Antropologen Ann Stoler har beskrevet arkivet på en lignende måde (2010). Stoler har vist, hvordan arkivet altid er indskrevet i en affektiv ramme, hvor arkivmaterialet er kondenserede former, der rammesætter et svar på den herskende gruppes epistemologiske og politiske frygt. Stolars case var arkivarbejdet i koloniale arkiver i Hollandsk Ostindien, og hun beskriver, hvordan arkiver er teknologier for magt, hvor magtrelationerne blev indskrevet gennem at beskrive, definere og katalogisere de fremmede og underordnede. For Stoler er det afgørende, at arkivet altid afspejler arkivarerne og de magthavere, der ansatte dem. Der er dermed en kobling mellem arkivtekster, magt og mennesker, hvor den herskende gruppe kan bruge arkiverne til at opretholde og begrunde sin position og sandhed.

Det samme syn på arkivet gør sig gældende for Olav i *Kraft*, hvor han citerer en lang række forskellige tekster fra sin arkivmappe – for eksempel interviews, forhørsprotokoller, objektfortegnelser og officielle dokumenter. Der er mange forskellige stemmer, der kommer til orde i mappen, men det vigtige for Olav er, hvordan ordningen, udvælgelsen og arkiveringen af deres ord viser en særlig agenda, der går ud på at vise en afgrænset version af Olav. For arkivet og arkivalierne er ikke egentlig interesserede i, hvem Olav er, eller hvorfor han gjorde, som han gjorde. De er der for at understøtte sejrherrenes narrativ.

Det har stor personlig betydning, men Olav ser det også som et generelt problem gennem den institutionelle lagring af historien, som han kritiserer i sin fremstilling af det «officielle» syn på erindring og retfærdighed: «Bødlene skal ikke glemme, at de var bødler, slik bør det være. Ofrene derimot, kan forvandle seg, endre sin status. [...] Så er det vi som befinder oss et sted i bødlenes sfære, med overtrædelser og beveggrunner vi både vil og ikke vil vedkjenne oss» (49). Ovenfor viste jeg, hvordan Olav forsøger at skabe en personlig forbindelse til ofrene gennem blandt andet henvisninger til Zweig og Moen. Romanen skaber på denne måde en mellemposition, hvor enkeltskæbnet på den ene side er et særtilfælde, men på samme tid eksemplificerer alt det, som arkivet ikke kan opfangne.

På denne måde bliver den personlige erindring og muligheden for at fortælle sin egen sandhed om krigen et vigtigt punkt i Olavs diskussion af krigens efterspil. Han mener, at han – og hans fæller – tidligt blev frataget muligheden for at fortælle om deres oplevelser, og derigennem mistede de deres værdighed, som jeg vil komme tilbage til om lidt: «For min egen del ble alle minner tidlig fratatt sin gyldighet. Stilt overfor det massive historiske arkivet som dokumenterer alle grusomheters omfang, er minnene mine blitt ubetydelig og ugyldige. De er besudlet, på et tidspunkt rauset de utfor et sideløp og forsvant» (49-50). At beskrive arkivet gennem en metafor om besudling betyder, at en generobring af taleretten også indbefatter en renvaskning af hans egen historie gennem et angreb på den fremherskende historie. Taleretten kunne også generobres gennem en

anerkendelse af skyld, men det er netop ikke en mulighed for Olav, da den ville udelukke en alternativ version af historien.

Hanna Meretojas begreb om «counter-narratives», eller modfortællinger, er interessant i denne sammenhæng (2021). Som Meretoja beskriver, modsiger modfortællinger det dominante kulturelle masternarrativ ved at være «acts of resistance» (39), der holder fast i afvigende fortællinger til trods for at være upopulære eller socialt problematiske.

Olavs modfortælling er imidlertid dobbelt. På den ene side er NS-historien om det uretfærdige retsopgør og på den anden arkivets manglende anerkendelse af livets kompleksitet. Imidlertid har Olav svært at definere den historie, han er oppe imod. I stedet for en samlet fortælling, er det snarere et diffust narrativ, han føler sig fordømt af. Denne diffuse oplevelse giver mening, hvis vi ser på Meretojas definition af masternarrativet. For hende er masternarrativet en socialt konstrueret fortælling, som konstant må gendannes ud fra forskellige kilder (37). Det findes aldrig i komplet form, men kun i brudstykker i individuelle kilder. Modfortællingen har derimod altid, ifølge Meretoja, en konkret form, der modsiger denne abstrakte idealfortælling, de ser i masternarrativet. Modstanden er derfor altid en dialog med en ukonkret, men stærkere fjende, der undertrykker og udelukker (38). En modfortællings succes afhænger dermed af at skabe et overbevisende fjendebillede, som kan kritiseres og forhåbentlig modbevises.

Begrebet om modfortællinger er hovedsageligt blevet brugt til at beskrive minoriteters mulighed for at fortælle deres historie (Meretoja, 39). Hvis vi ser på andre eksempler på modfortællinger i lyset af kampen mod arkivet, som for eksempel i Ann Stolars eksempel, så har denne kamp været ført på minoriteters vegne. Deres historier har enten ikke været del af arkivet, eller også er arkivet blevet brugt som et våben og styringsinstrument, så deres historier enten er blevet approprieret eller helt forsvundet. Eftertidens kamp er herefter blevet ført på vegne af ofre eller efterkommere af ofre, som har forsøgt at genfinde deres historie eller få anerkendelse for deres forfædres lidelse, så det bliver muligt at fortælle ens egen, ens families eller ens gruppes historie på en måde, som vinder værdighed og anerkendelse.

Det interessante i *Kraft* er, at minoriteten i Dahls modfortælling ikke er en gruppe, vi normalt betragter som undertrykt. I *Kraft* er modfortællingen i stedet en ramme, som står centralt for Olav, når han skal give mening til sin livsfortælling. Målet er at erobre et rum, hvor der er plads til elementer, som ikke stemmer overens med samfundsfortællingen. For Meretoja er modfortællingens etiske element essentielt i vores vurdering af den (39), og her står Olavs modfortælling i et spænd mellem at udelade hans overgreb, at genindskrive manglende positive elementer i historien og genskabe en form for værdighed i lyset af denne nye historie.

Et vigtigt etisk element i Meretojas teori er, hvordan modfortællingen forholder sig til forvrængning af personlig og kulturel selvforståelse. Modfortællingen kan også være konspiratorisk eller på anden måde problematisk, hvilket er vigtigt at vurdere i forhold til dens etiske position. I *Kraft* mere end flirter Olavs søgen efter en anden historie med en forvrængning af det historiske og faktuelle aspekt, hvilket skaber en voldsom spænding i teksten, der kan sammenfattes gennem den måde, romanen nærmer sig begrebet værdighed, der er det centrale omdrejningspunkt for romanens undersøgelse af identitet

og skyld i lyset af krigens eftertid. Der er således to former for værdighed, der står over for hinanden. Den ene form bygger på et håb om indlemmelse i samfundet gennem accept af den nationale historie og anerkendelse af skyld, mens den anden form bygger på, at samfundet ændrer sin holdning til krigen, hvilket vil føre til en ophævelse af skylden.

Den utroværdige fortællers værdighed

Det handler på denne måde om at leve et værdigt liv i skyggen af krigen. Som Olav fremhæver i slutningen af bogen, så blev det hans opgave i livet «å likevel være et oppreist menneske» (147), for han har aldrig kunnet forlige sig med forsoning. Målet har været at «bedrive et minnearbeid», som er funderet på «livstegn fra enkeltmennesket» (148), der bundet i en idé om menneskelighed, som strækker sig ud over idéer om skyld og forsoning. Dermed når Olav frem til en idealisering af det enkelte menneskes «ulydige» erindringer (148), der for ham burde være det etiske centrum for vores vurdering af ham – som han igen intertekstuelt knytter til offerpositionen ved at låne et argument fra en af ofrenes bøger: «I en av alle dagbøkene jeg har vært opptatt av, leste jeg at å være menneske er å deklamere sin menneskelighet. Det har jeg tatt til meg. Jeg deklamerer min menneskelighet. Slik får min historie høre hjemme blant andre historier» (148).

Ved at lade Olav forsøge at knytte sin historie til andres flytter Dahl historiens fokus hen på spørgsmålet om at leve med sin skæbne på en værdig måde. Dermed erstattes det traditionelle fokus på skyld, på overgreb og på ideologi med et andet fokus, som placerer det værdige enkelte individ, der er løsrevet fra den større kontekst, i centrum for historie. Det individuelle værdighedsfokus er imidlertid kun én del af et komplekst værdighedsproblem, der udfoldes i romanen. Her er filosofen Suzy Killmisters analyse af værdighed velegnet, da hendes begreb kan hjælpe med til at forstå de forskellige elementer af Olavs kamp. For Killmister har værdighed en personlig side, en social side og en statusside, der tilsammen eller i modsætning kan skabe og opretholde en persons værdighed. Den personlige værdighed knytter sig til overholdelsen af egne normer (28). Denne form for værdighed handler om et personligt, moralsk forhold, hvor handlinger kan gøre individet mere værdigt og ophøjet – og skaber grobund for vores selvrespekt. I *Kraft* vakler Olav frem og tilbage mellem at være kritisk til sine egne handlinger og være stolt af dem – at han faktisk var i stand til at handle og forsvare Norge. Han ved, at han i andres øjne ikke har overholdt de rette normer, men samtidig forsøger han at forsvare sine personlige normer gennem modfortællingen, der kan reetablere værdighed gennem at vise, hvordan han handlede korrekt, og hvordan arkivets beskrivelser af hans personlighed er forkerte.

Den sociale komponent i Killmisters værdighedsteori handler om sociale fællesskabers opretholdelse af de normer, som gruppen betragter som ophøjende eller nedgørende (30). Denne form for værdighed handler om social kontekst – og alle individer indgår i mange forskellige, overlappende fællesskaber, der også kan være i konflikt med hinanden. Denne form for værdighed er central i Olavs opgør. I hans optik har det norske samfund dømt ham for at overtræde gruppens normer og dermed dømt ham til at være uværdig. Gennem en sådan overtrædelse mister individet respekt og position gennem sin manglende værdighed. For at genvinde denne form for værdighed er det

vigtigt for Olav at vise, at hans handlinger ikke var i strid med de nationale normer, at han handlede med Norges bedste for øje. Og desuden at også nordmænd handlede i strid med normerne under krigen, og at disse handlinger derfor ikke kan bruges som en målestok for hans værdighed som menneske.

Det fører til den sidste form for værdighed hos Killmister – nemlig værdighed knyttet til status. Her tildeles værdighed gennem for eksempel erhverv eller position. I Olavs fortælling er denne position erobret af modstandskæmperne, der ikke lader andre få værdighed. Gennem at vise deres uværdighed, er Olavs mål at undergrave deres fortælling og position. Desuden kan Olavs anknytning til Zweig og andre ofre forstås gennem ofrets tildeling af værdighed: At være offer er at være værdig, og derfor er det en vigtig position at kæmpe for.

Værdighedskampen kommer i denne forstand til at stå over skyldsspørgsmålet. Det skaber en forskydning i teksten, hvor tanker om skyld blegner i forhold til tanker om Olavs egen position. Et centralt eksempel er Olavs genfortælling af et besøg på et frontkæmpersymposium, hvor veteranerne er «eitrende forulempet over å ha blitt kalt nazister i mediene den siste tiden» (135). I første omgang afviser Olav denne holdning: «Jeg får stå ved at jeg var nazist, tenker jeg» (135). Dette «tenker jeg» er symptomatisk for Olavs forskydning. I dette tilfælde går denne tanke over i en gengivelse af frontkæmpernes lidelser under et slag i Rusland og videre til Olavs egen lidelse, før det i næste afsnit ender i tiden efter anholdelsen, hvor Olav, selv under truslen om henrettelse, ikke kan se, hvad han gjort galt: «Var det så ille, det jeg hadde gjort? Er ikke krig i seg selv grotesk? Og gjelder ikke dette groteske for alle som deltar, på alle sider?» (136). På overfladen virker Olav til at påtage sig en form for skyld, men der er altid en vaklen eller modstand i samme eller næste afsnit – og denne vaklen bliver knyttet til universaliseringen af krigen og Olavs opretholdelse af egne normer i mødet med samfundets normer i form af masternarrativet.

Kampen for værdighed er helt central i fremstillingen af Olav som fortæller. Vi kan ikke undgå at betragte Olav som overgriber, selvom han ikke beskriver overgrebene i bogen, for de er stadig en del af grundlaget for vores fortolkning af hans repræsentation. Erin McGlothlin har udviklet en model for overgriberne som førstepersonsfortællere, hvor hun ser på, hvordan disse fortællere udfordrer læserens empati. De fleste af disse romaner fremstiller overgriberne på en ambivalent måde, der skaber komplekse former for empati. Som McGlothlin fremhæver, er et vigtigt element i disse tekster, at de bevæger sig mellem at trække læseren til sig og skubbe dem væk gennem at undergrave teksten – typisk via fortællerkonstruktionen og genrevalg – så vi på samme tid får et portræt og mulighed for at holde en passende ideologisk og etisk afstand (41).

Hvis vi ser på fortællerkonstruktionen, inviteres læseren til at identificere sig med Olav, men identifikationen bliver samtidig aktivt blokeret af teksten, for eksempel gennem den udstrakte fremhævning af Olav som en upålidelig fortæller. Som James Phelan har vist (2005), kan en fortæller være upålidelig på tre niveauer. Først og fremmest kan han fejlrapporere, hvad han oplever. I dette tilfælde stoler vi for det meste på Olav, men vi bliver mindet om hans problematiske erindring af hans egne bemærkninger om, at det er svært at huske, og af hans korrektioner af arkivmaterialet. For det andet fortolker upålidelige fortællere, hvad de oplever. Her svinger Olav mellem at være troværdig og

utroværdig, idet hans domme til tider virker rimelige og til tider urimelige. Hans beskrivelser fra missionen i 1945, hvor han beskriver de fem andre deltagere og de tyske soldater, er næsten udelukkende positive, mens møderne med de norske soldater er præget af en vrede og foragt, der virker til at forstyrre hans vurderingsevne. For det tredje er der den etiske vurdering af karakterer og deres handlinger. Det er især på dette niveau, at Olav er utroværdig: Vi får et indtryk af, at han forsøger at være ærlig og sjælegranskende, men forskydningen fra skyld til værdighed undergraver det etiske aspekt af fortællingen. Gennem de tre former for upålidelighed undergraves vores tro på Olav.

Hvis vi ser på empati, har McGlothlin flere forskellige former for identifikation, men det er især to former, der er på spil i relationen til Olav: affektiv identifikation og ideologisk identifikation. Hvad angår den affektive identifikation, så inviteres læseren til at dele Olavs frustration, og hans fortælling om rejsen til Finnmark er en effektiv måde at vise os, hvorfor eftertiden følte så problematisk og konfliktfyldt. Det samme gør alle indrømmelserne af svigt. Men samtidig er det også her, vi bliver skubbet væk, for her er der også en uoverstigelig kløft af ære og ideologi.

Det er her den anden type identifikation kommer i spil, den ideologiske. Den er særdeles kompliceret i forhold til Olav. Det er aldrig helt tydeligt, om han faktisk har afsværget den nazistiske ideologi, eller om han har mistet den, fordi han blev tvunget til det af historiens gang – og gennem tabet af det, han anser som sin egen (og virkelige) historie. Det gælder også spørgsmålet om, hvorfor Olav meldte sig til den tyske hær efter besættelsen. I hans egen fremstilling præsenterer han det som uklart også for sig selv, men samtidig virker det til, at han holder ting tilbage for os. Det er en retoucheret fortælling, vi præsenteres for, og det viser sig særligt på det ideologiske niveau.

Ønsket om anerkendelse

Overordnet set indskriver Olavs fortælling sig som en potentiel modfortælling, hvor der er et grundlæggende ønske om at blive anerkendt og opnå værdighed. På denne måde repræsenterer Dahls roman et interessant samspil mellem tredjegenationens ønske om universalisering af krigserfaringen og et portræt af en person, der ønsker accept af sin egen modfortælling. Det er en fortælling, der ikke lader sig indføje i den nationale fortælling, og den giver dermed i udgangspunktet ikke grobund for forsoning, fordi den ikke kan overskride sin egen sammenvævning af skyld og vrede over den efterfølgende straf og drømmen om at finde tilbage til en sandere og mere virkelig fortælling, der ikke kan indskrives i fjendens arkiv.

Modfortællingen står i spænd mellem de potentielle overgreb og de konsekvenser, som de havde efter krigen. Olav må forandre historien i en sådan grad, at hans egen historie blev underkendt og hans motiver for at handle, som han gjorde, bliver meningsløse. Set i lyset af Meretojas vurdering af de etiske perspektiver for teksten, ender romanen dermed et problematisk sted, da modfortællingen nok åbner for et nyt perspektiv, men samtidig kun kan udfolde sig gennem at udelukke og undertrykke andre perspektiver og historier. Fortællingens udforskning af etiske spørgsmål ender på denne måde med at være en perspektivforskydning, der ikke kan rumme ambivalens, og Olavs kamp for værdighed i *Kraft* ender med at drage andre gruppers værdighed i tvivl.

På denne måde er Dahls roman et interessant bidrag til nyere norsk litteratur om 2. verdenskrigs lange skygger, der bliver ved med at gribe ind i familielivet længe efter krigens slutning. Men den er også en interessant udforskning af de ubehagelige og uforløste sider af den norske historie om krigen – hvor retsopgøret og opdelingen i gode og onde fortsat lever videre.

Bibliografi

- Aarons, Victoria & Alan L. Berger. 2017. *Third-Generation Holocaust Representation: Trauma, history, memory*. Evanston: Northwestern University Press.
- Adams, Jenni. «Introduction». I *Representing Perpetrators in Holocaust Literature and Film*, redigeret af Jenni Adams & Sue Vice, 1-12. Croydon: Vallentine Mitchell.
- Bjerregaard, K. S., Bjerg, H., & Lenz, C. 2011. «'Hvis farfar bare havde levet endnu ...' – køn, generation og historiebrug i besættelsestidserindringer i Danmark og Norge». *Temp - Tidsskrift for Historie*, 1(2), 72–91.
- Bond, Lucy, & Stef Craps. 2020. *Trauma*. London: Routledge.
- Borgersrud, Lars, Sigurd Christian Sørli, Terje Emberland og Arnfinn Moland. 2021. «Krigsforbrytelsen og skjønnmalingen». *Dagsavisen*, 5. april 2021.
- Bull, Leif. 2021. «Konsentrert og tvetydig naziroman». *Dagens nyheter*, 17. september 2021.
- Dahl, Hanna. 2021. *Kraft*. Oslo: Gyldendal.
- Ellefsen, Bernhard. «Den velvillige». 17. september 2021, *Morgenbladet*, 42-43.
- Eriksen, Anne. 1995. *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax forlag.
- Killmister, Suzi. 2020. *Contours of Dignity*. Oxford: Oxford University Press.
- Langås, Unni. 2022. *Krigsminner i samtidslitteraturen*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Larsen, Stein Ugelvik. 1995. «De skriver om seg selv. Frontkjempere, NS-medlemmer og NS-barna. Dokumentarlitteratur om dem på 'den gale siden'.» I *Nazismen og norsk litteratur*, redigeret af Bjarte Birkeland, Atle Kittang, Stein Ugelvik Larsen og Leif Longum, 195-254. Oslo: Universitetsforlaget.
- Maerz, Susanne. 2007. «Okkupasjonstidens lange skygger». *Nytt norsk tidsskrift*, 24(4), 365-375.
- McGlothlin, Erin. 2020. «Perpetrator Trauma». I *The Routledge Companion to Literature and Trauma*, redigeret af Colin Davis og Hanna Meretoja, 100-109. London: Routledge.
- McGlothlin, Erin. 2021. *The Mind of the Holocaust Perpetrator in Fiction and Nonfiction*. Detroit: Wayne State University Press.
- Meretoja, Hanna. 2021. «A Dialogics of Counter-Narratives». I *Routledge Handbook of Counter-Narratives*, redigeret af Klarissa Lueg og Marianne Wolff Lundholt, 30-41. London: Routledge.
- Mollerin, Kaja Schjerven. 2011. *Seks fot under. Et essay om Hans Herbjørnsruds forfatterskap*. Oslo: Gyldendal.
- NTB. 2021. «Gir ordet til norsk nazist i ny roman: - Rapport fra et nederlag». [Interview med Hanna Dahl]. *NTB Tema*, 21. september.

- Pettitt, Joanna. 2017. *Perpetrators in Holocaust Narratives*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Phelan, James. 2005. *Living to Tell about it*. Ithaca: Cornell University Press.
- Røsvik, Merete. 2021. «Svikarens språk». *Klassekampen*, 18. september 2021.
- Stoler, Ann Laura. 2010. *Along the Archival Grain*. Princeton: Princeton University Press.
- Stugu, Ola Svein. 2021. *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Oslo: Det norsk samlaget.
- Torjusen, Henrik. 2021. «Blodets lokkende sange. Ida Jacksons 'Morfar, Hitler og jeg' og perpetrator postmemory». *Edda*, 3, 190-203. <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2021-03-04>
- Torjusen, Henrik. 2023. «Genkendelse og ønsket om at glemme. Anagnorisis i Morten Borgersens 'Jeg har arvet en mørk skog' (2012) og Wencke Mühleisens 'Kanskje det ennå finnes en åpen plass i verden' (2015)». *European Journal of Scandinavian Studies*, 53(1), s. 23-41. <https://doi.org/10.1515/ejss-2022-2029>